

ФОНЕТИЧНІ ЗМІНИ В КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПУ МОВНОЇ ЕКОНОМІЇ

Стаття присвячена з'ясуванню виявів принципу лінгвістичної економії на фонетичному рівні мови та його ролі в розвитку фонетичної системи.

Ключові слова: мовна система, лінгвістична економія, мовна економія, мовленнєва економія, фонетична система, фонетичні зміни, комбінаторні і позиційні зміни.

Питання зумовленості змін у мовній системі завжди залишається актуальним у лінгвістиці. Дійшовши висновку про те, що вони можуть бути викликані як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, а також визнавши, що причини частини з них не можуть бути встановлені, мовознавці все ж намагаються визначити певні закономірності, які простежуються на всіх етапах розвитку мови, зокрема й на синхронному. До таких закономірностей відносять зокрема діалектичну єдність прагнення до економії й водночас – до якнайповнішого висловлення думки. Цьому питанню присвячені наукові праці І.О. Бодуена де Куртене, В.О. Богородицького, Г. Пауля, П. Пассі, О. Есперсена, В.Г. Адмоні, Л. Блумфілда, А. Мартіне, Є.Д. Поливанова, М. Граммона, Р.О. Будагова, Б.П. Дюндика, Б.О. Серебреннікова, В.В. Єлькіна та ін. Та попри тривалу традицію дослідження однозначного витлумачення ролі принципу економії в розвитку мовної системи досі немає. Тому актуальним є з'ясування шляхів і способів його вияву в діяхронії та синхронії кожної конкретної мови, зокрема української.

Мета пропонованої статті полягає в окресленні шляхів реалізації принципу економії в фонетичній системі на матеріалі фонетичних явищ української мови.

Дослідження виявів принципу мовної економії на фонетичному рівні нерозривно пов'язане з вивченням проблеми прагнення комунікантів до мінімізації зусиль у процесі говоріння та сприйняття висловлення. Докладно цю проблему розглянув у праці «Принцип економії у фонетичних змінах» французький дослідник Андре Мартіне, який зосередився на її загальних положеннях. Він зауважив, що «закон найменшого зусилля, потреба висловлення і багато інших більш специфічних потреб становлять частину нормальних і обов'язкових умов використання людської мови» [7, 39].

Серед конкретних виявів дії цього принципу на рівні фонетичної організації мовлення І.О. Бодуен де Куртене називає прагнення до економії роботи м'язів, які приводять у рух органи мовлення, та нервів, які керують дією цих м'язів. Дослідник зауважує, що «це прагнення може бути властиве спочатку тільки окремим індивідуумам. Від них воно поширюється, з одного боку, на інших сучасників, а з іншого – на низку наступних поколінь; все більше посилюючись, воно набирає нарешті достатньої сили, щоб зумовити значні зміни в мові, тобто зміни, які можна констатувати й чітко описати. В інших випадках зміна відбувається в групі індивідуумів одразу, без поступовості» [2, 229]. Прагнення до спрощення артикуляції звукового відрізка тісно пов'язане з поняттям стилів вимови та темпу мовлення: «Людина не завжди вимовляє те саме слово однаково... Залежно від умов спілкування, воно може мати цілу гаму різних фонетичних облич. Ці різні способи вимови слів отримали назву стилів вимови» [5, 102]. Виділяють швидкий невимушений, повільніший розмовний, природний стиль звернення до значної аудиторії, штучний театральний стиль та штучний стиль співу [Там само]. Однак навряд кількість стилів вимови можна обмежити лише згаданими чи взагалі точно її визначити, оскільки вони не мають чітко визначених меж. На думку В.В. Єлькіна, можна лише створити вимірну шкалу, на одному кінці якої буде знаходитися найбільш неофіційне мовлення, якому властивий неповний стиль вимови, а на іншому – повільне офіційне мовлення з властивою йому чіткою артикуляцією. За цією шкалою можна буде виміряти «рівень старанності у вимові». Л.В. Щерба ще задовго до цього виділив повний та розмовний стилі вимови. Повному стилю властиві помірно повільний темп мовлення і старанно відпрацьована артикуляція, вимова слів у їхніх повних формах, без редукції голосних і випадіння приголосних. Розмовний стиль відрізняється як темпом мовлення, так і наявністю різного роду процесів і явищ, які ведуть до скорочення мовленнєвого ланцюга [12, 143]. Межі таких змін у розмовному стилі висловлення визначені можливостями розуміння слухача. Загалом кожне вимовлене мовцем слово, навіть якщо воно зазнає значного усічення, сприймається слухачем не як усічений звукокомплекс, почутий у конкретний момент, а як повний. Редуковані компоненти доповнюються слухачем завдяки співвіднесеності з тим інваріантом вияву слова, який закріплений у його свідомості [Там само]. Однак якщо мовлення буде занадто нечітким і редукція перевищуватиме «поріг нерозрізнення» слухача, то він не зможе розпізнати звукокомплекс як такий, за яким закріплений відповідний зміст, а отже, мети мовлення досягнуто не буде й зусилля мовця будуть марними.

Фонетична компресія, наслідки якої можуть закріплюватися у фонетичній системі мови, стаючи невід'ємною її ознакою та виявляючись як орфоепічна норма, бере свій початок саме в економії мовленнєвих зусиль, тому для її дослідження необхідним є «протиставлення між системою і мовленнєвим потоком... між парадигматичним і синтагматичним планами» [7, 40]. Мовленнєвий потік – це середовище,

у якому відбуваються спрощення і взаємне пристосування артикуляцій сегментних (лінійних) одиниць та, під впливом багатьох чинників (темпу мовлення, психоемоційного стану мовця та ін.), – певні деформації одиниць суперсегментних (нелінійних). Чинником, що обмежує такі зміни, є необхідність того, щоб висловлене зберігало свою фонетичну впізнаваність. Отже, закономірності фонетичної організації мови та зміни в ній значною мірою визначені як можливостями артикуляційного апарату мовців, так і розрізнявальною здатністю їхнього слуху. А.Мартіне зауважував, що «теоретично кількість різних однорідних звуків, які можуть артикулюватися органами мовлення, безмежна. Практично контроль людини над роботою м'язів її язика або голосових зв'язок можливий тільки в певних межах. Керувати артикуляцією, судячи з усього, постійно допомагає слух, але і сама розрізнявальна можливість слуху має межі» [Там само, 127].

На загальні риси фонетичної організації мовлення, а опосередковано й на фонетичну систему мови, значний вплив справляє й сила звички мовців або інерція: «...Кожен колектив у кожен момент знаходить певну рівновагу між потребами вираження, для задоволення яких необхідна все більша кількість... одиниць, і природною інерцією, спрямованою на збереження обмеженої кількості загальніших і частіше використовуваних одиниць. При цьому інерція залишається постійним елементом, і можемо вважати, що вона не змінюється» [Там само, 126]. Однак сила звички, відіграючи помітну роль серед чинників, що забезпечують сталість певної артикуляції, все ж не може гарантувати збереження її незмінності в кількох поколіннях. Почасти «недбалість» артикуляції, а почасти прагнення до полегшення вимови, що зумовлює взаємне пристосування сусідніх звуків, ведуть до змін у фонетичній системі.

Виявом тенденції до економії на фонетичному рівні є зміни в артикуляції певних звуків або звукосполучень (їхні модифікації) у потоці мовлення, випадіння або ж навпаки – поява нових звуків. Зокрема йдеться про позиційні (редукція, протеза) та комбінаторні (асиміляція, дисиміляція, дієреза, епентеза та ін.) фонетичні модифікації, які виникають у результаті взаємного пристосування артикуляції сусідніх або розташованих на певній віддалі звуків. Артикуляційні пристосування звуків до контексту мають певні межі: їм перешкоджає «існування в системі інших фонем, які зустрічаються у тих самих контекстах. Змішування цих фонем... створило би умови, несумісні із задовільним функціонуванням мови у якості знаряддя спілкування... Ми можемо сказати, що у кожній точці мовленнєвого потоку система здійснює певний тиск, спрямований, як правило, на збереження звичних артикуляцій і протиставлене «бічному» тиску з боку сусідніх фонем мовленнєвого потоку» [7, 43]. Тож одним з чинників, що протидіє тенденції до спрощення вимови й забезпечує збереження характерного тембру звука, є входження його до складу системи. Однак цей чинник не забезпечує повної ізоляваності варіантного поля фонемі. Так, наприклад, характерною ознакою української мови є змішування варіантних полів фонем /e/ та /и/ у ненаголошеній позиції (/e/ реалізується у варіантах [e^н], [и^н], а /и/ – у [и^н], [e^н]), що часто веде до появи омофонів: *мине* [ме^нне] і *мене* [ме^нне], *кленок* [кле^нно^к] і *клинок* [кли^нно^к], *пресувати* [пре^нс^оува^{ти}] і *присувати* [при^нс^оува^{ти}], *заселяти* [засе^нл^ати] й *засиляти* [заси^нл^ати], *греби* [гри^нби] і *зриби* [зри^нби], *плети* [пли^нти] і *плити* [пли^нти]. Зближенню сприяє значна подібність артикуляційних характеристик, однак виникнення омонімії його регулює й обмежує. Такий механізм діє на всіх етапах розвитку мови, що дало підстави історикам мови сформулювати одне з основних положень історичної фонології, за яким існування надто великої кількості випадків омонімії може перешкоджати злиттю двох фонем. Змішування ж варіантних полів фонем у сучасній українській мові є свідченням порушення рівноваги фонетичної системи. Наслідки його будуть залежати від того, чи достатнім є функційне навантаження цих фонем для збереження їх розрізнення. На думку А.Мартіне, наявність подібних відхилень характерна для більшості фонологічних систем. Він зауважує, що змішування звукових реалізацій певних фонем може з часом призвести й до злиття самих фонем [7, 46]. В історії української мови підтвердженням такої тези є перетворення давніх [i] та [ы] на голосний високо-середнього підняття [и], що сьогодні становить фонетичну ізогласу її системи вокалізму¹.

Порушення рівноваги системи з часом зумовлюють зміни в ній або й глибинні її перетворення, що мають на меті відновлення втраченої рівноваги. На думку А.Мартіне, «традиційна артикуляція і навіть вся сукупність різноманітних артикуляцій тієї чи тієї фонемі можуть змінитися, якщо видозміниться характер або направленість тиску, який здійснює система... Якщо звукова природа фонемі... виявляється зачепленою в результаті видозміни такого характеру, то й система тим самим видозмінюється і буде чинити інший тиск на деякі інші звуки мовленнєвого потоку» [7, 44]. Підтвердженням цієї тези можуть бути численні перетворення, яких зазнали фонетичні системи слов'янських мов унаслідок занепаду зредукованих голосних [ь] та [ѣ]. Фонетичний процес втрати окремих звуків, що є нечітко визначеними

¹ Ця зміна відбувалася протягом кількох століть, а передумови її склалися ще в праслов'янській мові, південний діалектний масив якої засвідчував особливу, трохи обнижену, ширшу, відкритішу й глибшу вимову голосного [i]. Водночас цей процес не варто розглядати як одночасний рух відповідних фонем у напрямку зближення й злиття: звук [i] в [и] розвивався раніше, ніж [ы] в [и] [5, 90].

щодо місця артикуляції, акустичних характеристик або ж нечіткі для слуху, також є виявом прагнення до спрощення у вимові (і водночас – тенденцією системи у напрямі до відновлення рівноваги й симетрії). До подібних процесів у історії слов'янських мов належать втрата носових голосних (нечіткість їхніх артикуляційно-акустичних характеристик та хитке місце у системі зумовили перехід у всіх слов'янських мовах, крім польської, у чисті, неносові голосні (наприклад: *псл. *dʌbъ – укр. дуб, псл. *zʌbъ – укр. зуб, псл. *pęť – укр. п'ять, псл. *golʌbъ – укр. голуб, псл. *vezati – укр. в'язати, псл. *męta – укр. м'ята, псл. *mʌka – укр. мука* [4]), розщеплення в деяких мовах артикуляції звука [e] на [e] та [o] (зокрема в українській мові це зумовило появу чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/: *чотири – четвертий, пишиця – пишно, женити – жонатий, чорний – чернетка, шостий – шести, ліска – лісок*) та ін.

Проте стан фонетичної системи мови на певному її історичному етапі все ж сприймається як відносно стабільний. «Задовільна рівновага досягається у результаті обмеження до кількох десятків кількості специфічних розрізняювальних одиниць вираження, тобто фонем, різні послідовні поєднання яких утворюють різні позначення. У свою чергу самі ці одиниці є поєднаннями одночасно реалізованих звукових ознак, що становить додаткову економію, оскільки кількість вихідних елементів... стає ще меншою. Тут однак йдеться не про довільні поєднання, а лише про ті, які за своєю природою найкраще задовольняють потреби спілкування» [7, 238]. Однак значення тих чи тих розрізняювальних одиниць для мовного колективу може з плином часу зростати або зменшуватися, що відкриває шляхи для нових фонетичних перетворень. Ті поєднання звукових ознак, які утруднюють спілкування і стають неекономічними з погляду фонації та аудичії, усуваються різними способами, що є одним з визначальних чинників історичної еволюції фонетичних систем, у результаті якої змін можуть зазнавати як артикуляційно-акустичні ознаки самої фонем, так і її дистрибуція. Прикладом такого процесу є усунення дзвінких придихових приголосних, реконструйованих у праїндоевропейській мові. Ці звуки «поєднують дві гортанні ознаки (голос та гортанне тертя), які видаються майже несумісними, оскільки вібрація і тертя відповідають різним ступеням відкритості голосової щілини...» [7, 179]. Тож такі звуки в більшості мов індоєвропейської мовної сім'ї злилися з непридиховими приголосними, спростивши у такий спосіб свою артикуляцію, наприклад: *іє. *bhā- 'говорити, розповідати' → псл. *bal- (*balovati 'розмовляти') → укр. балувати; іє. *gʰen- 'буди' → псл. *gъnati → укр. знати; іє. *bhloi-, *bhlei-, *bhli- → псл. *bʌskъ → укр. блиск; іє. *dhughāter- → псл. *dъkti → укр. дочка; іє. *dheub- → псл. *dʌbъ → укр. дуб* [4]. Натомість, наприклад, палатальні задньоязикові приголосні, що також становили складні для вимови артикуляційно-акустичні комплекси, зазнали дещо інших перетворень. У мовах сатем вони перетворилися на фрикативні звуки, у мовах кентум – перейшли у відповідні непалатальні звуки, для порівняння: *іє. *ker-d- / *kr-d- → укр. серце, рос. сердце, білор. сэрца, польсь. serce, чеськ. srdce, італ. cuore, лат. cor, англ. heart, нім. Herz; іє. *kṛtóm → укр., рос., болг. сто, польсь., чеськ. sto, італ. cento, лат. centum, англ. hundred, нім. hundert* [4]. Можливість злиття рядів фонем, як і окремих фонем, також регулюється їхнім функційним навантаженням, і згадане артикуляційне зближення і подальше злиття палатовелярних зі свистячими в мовах сатем свідчить про те, що це функційне навантаження було порівняно незначним.

Зміну артикуляційних характеристик певних фонем деякі дослідники пов'язують із частотністю їх уживання. К.Ципф висловив думку про те, що фонем, які реалізуються в мовленні з високою частотністю, мають тенденцію до спрощення своєї артикуляції. Дослідник припустив існування зворотного зв'язку між складністю артикуляції та частотою вживання звука [13]. З цього приводу А.Мартіне, не заперечуючи загалом положення К.Ципфа, зауважував, що на практиці не завжди легко встановити рівень складності фонем (який до того ж є відносним для кожної мови і навіть для окремих її носіїв). Варто зауважити, що артикуляційна складність фонем може мати певні переваги, які урівноважують додаткову витрату енергії або додаткове напруження під час вимови звука, а тому «фонетична або фонологічна складність... може поєднуватися зі значною частотою, не порушуючи рівноваги й не зумовлюючи різких змін» [7, 179]. Однак, на думку А.Мартіне, історія розвитку системи вокалізму більшості індоєвропейських мов підтверджує тезу К.Ципфа. Так, наприклад, праїндоевропейська мова знала розрізнення голосних за часокількісною ознакою, яка в подальшому багатьма мовами, що виникли на її ґрунті, була усунута. «Очевидно, коли частотність довгих голосних наближається до частотності коротких, система приходить у хиткий стан, і це може зумовити втрату розрізняювальної довготи» [Там само, 191]. Спрощення зазнали в багатьох мовах і дифтонги, зникнення яких пов'язують із тим, що «у поєднаннях, які мають високу частотність, виникає тенденція до зменшення фізичного об'єму; тут варто, однак, зазначити, що у результаті спрощення таке поєднання може злитися з якоюсь із уже наявних фонем лише в тому випадку, якщо остання зустрічається рідко і доволі близька до неї за своєю артикуляцією» [Там само, 192]. Так, наприклад, дифтонг [*ē] у більшості індоєвропейських мов перейшов у монофтонг, а отже, на думку дослідників, в індоєвропейській прамові вірогідно був найуживанішим, наприклад: *іє. *lēi- → укр. лити, рос. лить, польсь. lać, чеськ. liti, лтс. líc, лит. lieju, прус. pralieiton 'розлити', гот. leiru 'фруктове вино', алб. līsë 'струмок', лат. lībo 'виливаю, приношу жертву'; іє. *gʷei- → укр. жити, рос. жить, білор. жыць, польсь. żyć, болг. живея, словен. živeti, латис. dzīt 'загоюватися, видужувати', лит. gyti 'загоюватися, видужувати', прус. gīwa 'живе', гот. qīus 'живий'* [4].

Окрім зближення артикуляційних ознак окремих звуків виявом принципу економії на фонетичному рівні є тенденція до диференціації. В історії слов'янських мов виявом її є перехідні палаталізації та зміни в сполученні з наступним [*j] задньоязикових приголосних [*g], [*k], [*ch], результатом чого стала поява передньоязикових шиплячих приголосних [*ʒ], [*č], [*š].

Загалом спостереження над змінами звукових систем мов дали підстави І.О. Бодуену де Куртене дійти висновку про поступове пересування артикуляції звуків знизу вгору і ззаду наперед, тобто з горла в рот і з задньої частини язика на передню або, хоч і рідше, на губи. Зокрема дослідник зазначає: «Якщо в більшості арієвропейських мов первісні аспірати (придихові приголосні) поступилися непридиховим приголосним, якщо первісне багатство відтінків акцентуації, що полягає, як відомо, тільки в роботі голосових зв'язок гортані, все більше спрощується, то очевидно, що, з одного боку, все менше працюють голосові зв'язки,

а з іншого – послаблюється чутливість до горлових звуків і здатність розрізняти їхні тонкі відтінки. Діяльність гортані зменшується на користь діяльності рота» [2, 235]. Чим далі заглибитися в історію мови, тим більше «людство при говорінні працювало гортанню і взагалі задніми та нижніми мовленнєвими органами», а у тварин всі звуки народжуються завдяки дії самої гортані. Це дало підстави І.О. Бодуєну де Куртене зробити висновок, «що це поступове переміщення мовленнєвої діяльності... є однією з зовнішніх ознак постійного прогресування олюднення мовлення, тоді як внутрішньою рисою цього процесу є зростання абстрактності мови» [Там само, 236]. Подібне переміщення, на думку вченого, є виявом прагнення до зменшення мовленнєвих зусиль як у напрямі фонації, так і аудичії, тобто сприйняття вимовленого. «Легше і виразніше можна діяти органами рота, ніж гортанню з її голосовими зв'язками, легше і виразніше діяти губами і, зокрема, передньою частиною язика, ніж куди менш визначеною просторово задньою частиною язика» [Там само, 236]. Водночас така тенденція відповідає й особливостям слуху, оскільки вухо людини значно легше розрізняє ті звуки, що артикуються в порожнині рота, особливо завдяки роботі губ і передньої частини язика, ніж акустичні продукти діяльності голосових зв'язок і гортані загалом (так, наприклад, у системі консонантизму сучасної української мови, яка нараховує тридцять дві приголосні фонем, п'ять губних приголосних, двадцять дві передньоязикових, одна середньоязикова, три задньоязикові й одна глоткова; тож передня частина мовленнєвого апарату зазнає значного більшого навантаження).

Слухач є тим чинником, який може певною мірою впливати на особливості дистрибуції звуків, оскільки часто «слухачеві важко вловити відмінність між різними поєднаннями того самого типу, особливо у звичних умовах використання мови...» [2, 131]. Так, наприклад, «вібрація голосових зв'язок ніяк не перешкоджає роботі губ або язика, а звук, який виникає у результаті таких коливань, зовсім не перешкоджає сприйняттю шуму, який виникає від тертя повітря, наприклад, між нижньою губою та верхніми зубами» [2, 133]. З огляду на це, наприклад, закономірно, що попри значну кількісну перевагу в українській мові приголосних (32 і 6 фонем), у мовленнєвому потоці відбувається майже рівномірне їх чергування.

Перетворення, що стосуються спрощення або зміни артикуляційного образу звукової одиниці й зумовлюють модифікацію фонетичної системи, відбуваються протягом тривалого часу, а отже, можуть бути вивчені тільки в часовій перспективі. Тому на синхронному етапі в контексті дослідження дії принципу економії у фонетиці увага дослідників зосереджується на модифікації звуків у мовленнєвому потоці, зумовлених їхнім взаємним пристосуванням. «Теоретично економія комбінаторних змін дуже проста: варто очікувати, що кожна реалізація певної фонемі буде поступатися тискові контексту настільки, наскільки вона може зберегти чітку відмінність від реалізації інших фонем у тому самому контексті» [7, 231]. Причиною таких змін, на думку І.О. Бодуєна де Куртене, є прагнення «до економії роботи м'язів, які приводять у рух органи мовлення, а також роботи... моторних нервів, які керують дією цих м'язів» [2, 229]. Така тенденція стосується спочатку мовлення окремих індивідів, але від них вона «поширюється, з одного боку, на інших сучасників, а з іншого – на низку наступних поколінь; все посилюючись, вона набирає нарешті достатньо сил, щоб зумовити значні зміни в мові, тобто зміни, які можна констатувати і ясно описати» [Там само, 229]. Варто зауважити, що зміни, зумовлені прагненням до економії мовленнєвих зусиль, можуть охопити одразу й мовлення групи індивідів, як, наприклад, у випадку зміни складного для вимови звукокомплексу простішим (спрощення). Вони пов'язані перш за все із загальними особливостями будови мовленнєвого апарату, які, з одного боку, перешкоджають «максимальному включення всіх фонем в систему» (і зумовлюють, наприклад, заміну нетипових для певної мови звуків у запозичених словах власними, як наприклад: *Пилип, катедра, квасоля; арифметика (арифметика), міт (міф), анатема (анафема); розм. Хведір замість Федір, хвонтан замість фонтан, хверма замість ферма*), а з іншого – спрощення складних для вимови звукокомплексів. «Складність» останніх для вимови часто зумовлена тим, що артикуляції звуків приходять у зіткнення через участь у них сусідніх органів. Так, наприклад, важкою з фонаційного погляду є вимова у сусідніх складах того самого слова двох фонем [р], або [л], що зумовило їхнє поступове розрізнення, наприклад: *др. сьребро* → *укр. срібло, нім. Ritter* → *укр. лицар, коридор* → *просторіч. коридор*. Зазнали дисиміляції в українській мові групи приголосних, у яких обидва звуки були однаковими (або близькими) за способом творення (*др. кръсть* → *хрест; др. кѣто* → *хто, др. ручьникъ* → *рушник, др. мѣрочьникъ* → *мірошник; низький* → *низший* → *нижэй* → *нижчий*), спрощуються групи приголосних *ждн, здн, стн, стл, слн, зкн, зкн: тиждень – тижневий, виїздити – виїзний, лестоці – улесливий, честь – чесний, масло – масний, брязк – брязнути* тощо. Втрати, або елізії, можуть зазнавати й голосні звуки (*всі д'одного*). В українській мові таке явище є нечастим у зв'язку з тим, що для неї не характерний збіг голосних; можливою вона стає тільки на межі слів.

Поширеними є випадки редукції артикуляції окремих звуків у певних позиціях, зокрема для голосних – у ненаголошеній. За такої умови відбувається послаблення їхньої вимови, що часом веде й до якісних змін у вимові звука. Редукції може зазнавати не тільки окремих звуків, а й цілі звукокомплекси. Так, виявом тенденції до економії в мовленні є сильне скорочення компонентів зрощених слів, які є «психічно ізольованими і неподільними, а з іншого боку – часто вживаними», а тому потребують значної м'язової роботи [2, 233]. Наприклад: *одинадцять* (← *одинь на десяте*), *двадцять* (← *дѣва на десяте*), *п'ятнадцять* (← *пять на десяте*), *дев'ятнадцять* (← *дѣвять на десяте*), *тридцять* (← *три десяте*), *п'ятдесят* (← *пять десятъ*), *шістдесят* (← *шесть десятъ*).

Зазнає змін і вимова приголосних у кінці слів і складів. Загалом позиція кінця слова є у фонаційному плані доволі цікавою. У живому мовленні частим є процес «ковтання» закінчення слова, тобто зменшення виразності й сили артикуляції кінцевих звуків. У деяких мовах у такій позиції незалежно від темпу мовлення та індивідуальних особливостей мовця постійно відбуваються модифікації окремих звуків (як, наприклад, оглушення приголосних у кінці слова в російській мові). В історичному контексті з послабленням артикуляції звуків у цій позиції пов'язана і їх повна втрата у певних формах слів. Наприклад, був утрачений кінцевий приголосний [л] в активних дієприкметниках минулого часу чоловічого роду, наприклад: *ніс* (← *несль*), *віз* (← *везль*), *ліз* (← *лезль*), *пік* (← *пекль*), *міг* (← *могль*), *ліг* (← *легль*). На думку І.О. Бодуєна де Куртене, вимова кінцевого [л] у такій позиції була би «у фонетичному плані роботою майже марною або принаймні малокорисною, яка вимагає і з боку слухача більшого напруження

уваги, щоб почути кінцеве *l*, яке в подібних сполученнях можна вимовити тільки глухо, без коливання голосових зв'язок, яке надає звичайному приголосному *l* властивий йому звучності» [2, 234].

До фонетичних явищ, пов'язаних із виявом принципу економії в мові, можуть бути віднесені й такі, що виявляються не в утраті звукового елемента, редукції певного складника артикуляції, що напряму пов'язано зі стисненням мовленнєвого відрізка, а й навпаки – у появі нового елемента. До таких фонетичних явищ належать протеза та епентеза, що хоч і збільшують кількість звукових одиниць у мовленнєвому ланцюгу (а отже, як може видатися, суперечать принципу найменшого зусилля), але роблять вимову простішою і зручнішою (такою, що потребує меншої витрати зусиль). Так, наприклад, протетичні приголосні на початку слів в українській мові дають змогу уникнути міжслівного гіатусу, який не властивий українській мові і складний для артикуляції, наприклад: *вузол*, *вуса*, *вуха*, *він*, *Ганна*, *горіх*, *гострий*. Полегшенням вимови зумовлена була й поява в староукраїнській мові вставного *[j]*, що супроводжувала процес депалаталізації губних приголосних перед *[ä]* (← *[*e]*) як результат розщеплення артикуляції на тверду й м'яку (*дев'ять*, *п'ять*, *в'язати*, *м'яти*, *полум'я*, *тім'я*).

Одним з найпоширеніших виявів дії принципу економії фонаційних зусиль у мові є уподібнення звуків у потоці мовлення: асиміляції та акомодатії. Ступінь їх вияву в мові значною мірою регульований тим, що прагнення до полегшення вимови обмежене прагненням до виразності й збереження меж між окремими формами [2, 231]. Асиміляція приголосних є одним із основних процесів, що характеризують компресію на фонетичному рівні. Вона «відображає прагнення того, хто говорить, досягнути максимального ефекту мінімальними зусиллями, заощадити артикуляційні рухи, якими можна знехтувати задля досягнення бажаного акустичного ефекту» [1]. В українській мові приголосні, наприклад, уподібнюються за глухістю, дзвінкістю, м'якістю, місцем і способом творення (*розкопати* [*r'osk'opáti*], *підхвалити* [*p'itxwáliiti*], *молотьба* [*mol'o-ð'bá*], *вокзал* [*wotzál*], *отже* [*ódže*], *сьогодні* [*s'o-og'od'n'i*], *весняний* [*we's'n'i-ánni*], *незабутні* [*ne'zabút'n'i*], *перелітні* [*pe're'l'it'n'i*], *здібність* [*z'd'ibn'ic'm*], *знічев'я* [*z'n'ic'éj'a*], *жити* [*ʃ:iti*], *безшовку* [*be'ʃi'o:ój'ku*]; *зважає* [*zwa'z's'a*], *у пляшці* [*upl'ás'ci'i*], *у баночці* [*ubán'o-č'i'i*]). Тенденція до фонетичної конденсації висловлення зумовлює взаємне пристосування і різномірних звуків (голосних до приголосних і приголосних до голосних): *новий* [*n'ówi*], *минуле* [*mi'n'ó'ule*], *кома* [*k'ómá*], *лялька* [*l'á-l'ka*], *конюх* [*k'ó-n'ó-ux*], *няньчити* [*n'á-n'ci'eti*], *ляпас* [*l'á-pas*], *голуб* [*g'ól'ó-ub*], *золото* [*z'ól'ót'ó*], *рух* [*r'ux*], *толока* [*t'ól'ó-oka*], *білка* [*b'ílka*], *співчуття* [*sp'it'č'ut'-á*], *віче* [*v'íče*], *місяць* [*m'ís'á-č'*].

Отже, тенденція до економії зусиль (роботи м'язів, нервових розгалужень, головного мозку) виразно виявляється на рівні фонетичної організації мовлення й зумовлює певні перетворення у фонетичній системі мови. Ці зміни беруть початок у мовленні окремого індивіда або групи індивідів і значною мірою залежать від стилю вимови, зокрема її темпу, чіткості, стану мовця тощо. Мовлення завжди передбачає два процеси: говоріння й слухання. Мовець прагне, щоб його зрозумів адресат мовлення. За таких умов виразно виявляється дуалізм процесів фонації й аудичії. З одного боку, мовець зацікавлений у фонетичній конденсації мовленнєвого відрізка, а з іншого – слухач також докладає зусиль до того, аби сприйняти вимовлене мовцем. Тож фонетичні зміни в мовленнєвому потоці можуть з одного боку підсилюватися, а з іншого – послаблюватися аудичією з боку слухача. На рівень їхнього прояву й закріплення в мові впливають також внутрішньосистемні відношення у фонетичній системі, рівновага якої може порушуватися внаслідок зміни співвідношення між її компонентами. Безпосередніми виявами тенденції до економії на фонетичному рівні є різного типу позиційні й комбінаторні зміни звуків (асиміляція, акомодатія, дисиміляція, редукція, епентеза, елізія та ін.) та альтернатії. Спрощення артикуляції звука чи звукокомплексу відбувається за умови, що він становить складність для артикуляції, і може бути спрямоване в напрямі як до зменшення довжини звукового відтинку, так і до появи додаткових компонентів у його структурі, якщо це зменшує зусилля, необхідні для вимови. Однак вирахувати фонологічну складність тієї чи тієї одиниці важко, оскільки вона є відносною як щодо кожної окремої мови (через особливості артикуляційної бази її носіїв), так і щодо окремих носіїв тієї самої мови (через особливості їхнього мовленнєвого апарату) й навіть ситуації спілкування (що пов'язано з темпом та рівнем офіційності мовлення, який визначає і потребу дотримання всіх літературних норм вимови).

ЛІТЕРАТУРА

1. Байдак Л.І. Фонетичні засоби мовної компресії [Електронний ресурс] / Байдак Л.І. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/10_NPE_2011/Philologia/3_81778.doc.htm
2. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию / Бодуэн де Куртенэ И.А. / [отв. ред. С.Г. Бархударов; вступ. ст. В.В. Виноградова, А.А. Леонтьева]. – Т. 1. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 384 с.
3. Будагов Р.А. Определяет ли принцип экономии развитие и функционирование языка? / Р.А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1972. – №1. – С.17–36.
4. Етимологічний словник української мови : в 7-ми томах / гол. ред. О.С. Мельничук. – К., 1982–2012. – Т. 1–6.
5. Елькин В.В. Диалогическая речь – основная сфера реализации языковой экономии : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 «Германские языки» / Владимир Витальевич Елькин. – Пятигорск, 2001. – 228 с.
6. Жовтобрюх М.А. Исторична грамати́ка української мови / Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. – К., 1980. – 319 с.
7. Мартин А. Принцип экономии в фонетических изменениях (проблемы диахронической фонологии) / А. Мартин / [пер. з франц. А.А. Зализняка; ред. и вступ. ст. В.А. Звегинцева]. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1960. – 261 с.
8. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія / О.О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2011. – С. 440–441.
9. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке : Язык и мышление / Б.А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 242 с.

10. Сучасна українська літературна мова / за ред. А.П. Грищенка. – [3-є вид., доп.] – К. : Вища шк., 2002. – 440 с.
11. Українська мова. Енциклопедія / ред. кол. : В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енциклопедія імені М.П. Бажана, 2004. – 824 с.
12. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Щерба Л.В. – Ленинград : Изд-во «Наука», 1974. – 429 с.
13. Zipf G.K. Relative frequency as a determinant of phonetic change [Електронний ресурс] / Zipf G.K. – Режим доступу : [citeseer.uark.edu:8080/citeseerx/showciting](https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1.1.1111.1111.1111.1111).

Статья посвящена выяснению проявлений принципа лингвистической экономии на фонетическом уровне языка и его роли в развитии фонетической системы.

Ключевые слова: языковая система, лингвистическая экономия, языковая экономия, речевая экономия, фонетическая система, фонетические изменения, комбинаторные и позиционные изменения.

The article is devoted to the clarification of principle of linguistic economy in phonetic level of language and its role in the development of the phonetic system.

Key words: language system, linguistic economy, speech economy, phonetic system, phonetic changes, combinatorial and positional changes.